

Михайло Коцюбинський

КОНІ НЕ ВИННІ

Анотація

*«Кони не винні» Михайла Коцюбинського — соціально-побутова повість, присвячена темі складних взаємин поміщиків і простих селян***. Назва твору стала крилатим висловом, що означає небажання бачити дійсних винуватців чогось. Найвідомішими творами автора є «Тіні забутих предків», «Intermezzo», «Дорогою ціною», «Цвіт яблуні», «Ялинка», «Хо», «В путях шайтана», «На камені», «Під мінаретами» тощо. Михайло Коцюбинський — український письменник-імпресіоніст, майстер психологічної прози.*

— Савка! Де мій одеколон?

Аркадій Петрович Малина вихилився у вікно і сердито кричав у спину своєму лакею, що помагав випрягати з фаетона спітнілі коні.

Стояв упрілий, в одній сорочці, розщібнутій на грудях, і нетерпляче стежив, як біг Савка через подвір'я в своїй синій з галунами лівреї.

Одеколон був тут, на туалетнім столі, але Аркадій Петрович його не помітив.

— Вічно кудись засунеш!..

Він кисло буркнув, прийняв з рук Савки пляшку, скинув сорочку і почав обтирати одеколоном біле, жовтаве од старості тіло.

— Ху-у!.. Як приємно се освіжав! — Потер долонею груди, де густо сріблились тонкі волосинки, освіжив під пахвами і облив холодком лисину й руки, тонкі, старече мляві, з сухими пальцями на кінці. Потому вийняв з шафи свіжу сорочку.

Властиво, він був у чудеснім настрої, як завжди по розмові з мужиками свого села. Йому було приємно, що він, старий генерал, якого сусіди вважали «червоним» і небезпечним, завжди лишався вірним собі. Як завжди, він і тепер, у сі тривожні часи, обстоював погляд, що земля має належати до тих, хто її обробляє. «Пора нам розстатися вже з пануванням», — подумав Аркадій Петрович, защібаючи лівий манжет, і, прийнявшись за правий, згадав одразу, як гула радісно сходка, коли він поясняв їй права народу на землю.

Се завжди його хвилювало, і по розмові почував він бадьорість і апетит.

Заправляв саме сорочку в штани, коли рипнули двері і на нього кинулась Мишка — любий песик, расовий фокстер'єрі

— Де ти, шельмо, була? — нагнувся до неї Аркадій Петрович. — Кажі, де ти, шельмо, була? — Він любовно лоскотав їй шию і вуха, а вона морщила носик, крутила обрубком хвоста і намагалась лизнути його лице. — Де ти віялась, негодяца?

У вікна било полудневе проміння, і видко було, як цілим морем плили кудись ще зелені ниви, дев'ятсот десятин панського поля, що спускалося часом у валку, а потім здіймалося знову, як хвиля.

Аркадій Петрович поклав гребенем борозни на рідкому волоссі, розчесав вуси, на кінчиках жовті, і довго любувався сухим високим чолом та благородним панським обличчям, що одбивалось в синявих водах туалетного дзеркала.

Сірі очі, трохи холодні і вже пригаслі, плавали на білках серед червоних жилок, і се його турбувало: «Треба знову класти примочку!» Збоку на носі він вгледів прищик, дістав з несесера кольдкрему, помазав й припудрив.

— Їсти!

Йому хотілося їсти, як молодому двадцятилітньому хлопцю, і се його радісно хвилювало. Як все заворушиться у домі, коли почують, що він голоден! Як заахав жінка, його стара дбайлива Соня, заметушиться Савка, і всі будуть дивитись йому у рот. Він так рідко апетит має...

Але Савка не йшов з докладом.

Аркадій Петрович одсунув шухляду комоди і вийняв звідти акуратно зложену блузу, вовняну, сіру.

Приємно тремтячи освіженим тілом, просуваючи руки в рукави, він почував себе демократом, другом народу, який не має чого боятись. За той час, як він покинув своє міністерство та осівсь на селі, мужики його полюбили. Аякже! Він хрестив і вінчав, дарував спаш, уділяв ради, його кликали «татком» Він з приємністю думав про се і разом думав, що на обід будуть сьогодні молоді печериці, які Палажка несла уранці в приполі з городу.

І саме тоді Савка виставив в двері дві білих у рукавичках руки і ознайомив покірно, що подали обідать.

Аркадій Петрович, широкий у своїй блузі, як дзвін, вступив у столову.

Зараз заgrimіли кріселка, і схилились над ним, цілуючи руки, — з одного боку Антоша, його лисіючий син, а з другого — дочка, білява Ліда, двадцятип'ятилітня вдовиця. Вони ще не бачились нині: Антоша недавно приїхав з фільварку, а Ліда до полудня спала.

Софія Петрівна — Соня, — в свіжій літній капоті, уже тримала в руці срібний ополоник. Перед нею парували борщ. Стіл був накритий на дев'ять персон.

Аркадій Петрович опустився в широке крісло на чолі столу і похляпав рукою по сусіднім кріселці:

— Мишка! Сюди!..

Фокстер'ер подивився на нього каправим оком, скочив на крісло і сів на свій обрубаний хвостик.

— Де ж Жан? Покличте Жана... — звернувся до всіх і ні до кого зокрема Аркадій Петрович.

Але якраз одхилилися двері, і сліпий Жан, брат жінчин, адмірал у відставці, ввійшов під руку з своїм «міноносцем», як він кликав лакея.

Високий, міцний, неначе грот-мачта, погано поголений, Жан шупав грубою палкою поміст і ледве згинав коліна, застиглий і негнучкий в своїй сліпоті.

Його довго і з шумом садовили на місце, а «міноносець» став ззаду за кріслом.

— Добридень, Жане! — привітався з свого почесного місця Аркадій Петрович. — Що снилось?

Всі усміхнулись на той щоденний жарт, а Жан охоче, наче нічого не сталося, почав оповідати, встромивши бильма кудись в стіну, через стіл.

— Приснився город. Не ті неестетичні коробки, що зветься домами. Се була не купа бруду і сміття, не леговище нужди людської... словом, мені приснилось не те, що ви називаєте містом.

Він навіть поморщивсь.

— Я бачив прекрасний, невиданий город. Все, що люди створили в архітектурі, шедеври давні, сучасні й прийдешні, краса і вигода, храм, достойний людини... Тільки ваші нащадки...

— Жане, твій борщ прохолоне...

— Ах, вибачай. Соня... Ну, мій міноносець N 17, зав'яжу серветку...

— Єсть! — стрепенувсь «міноносець. N 17»¹. Він вже давно тримав напоготові серветку.

— Я думаю, що-о... — прихильно обізвалася Ліда, схиливши набік біляву головку мадонни.

— Почали сіно возити, Антоша? — зацікавивсь Аркадій Петрович.

Антоша не чув. Він накладав саме своєму лягавому псу Нептуну, що сидів на стільці поруч, кістки на тарілку, і всім виднілась тільки його макушка з рідким волоссям.

Софії Петрівні неприємно було дивитись, як Жан їсть неохайно, лишаяючи в вусах шматки буряків, і вона повернулася до сина:

— Антоша, тебе батько питає про сіно...

— Ах, вибачай... — підняв той засмалений вид і засюсюкав: — Замість дванадцяти возять тільки десять возів. Артем обернув щось два рази та й кинув: каже, що його Ксенька напоролась ногою на залізні граблі і треба фершала кликати, — бреше, звичайно... А Бондаришин ще зимою взяв гроші, а тепер крутить...

Антоша стояв мокрий й червоний од борщу та хазяйських турбот. На його білому лобі густо осіла роса, а очі посоловіли.

Він знав усе, що робиться на селі. Мав не менше десятка дітей од сільських дівчат і не раз мірявся силою з найміцнішими парубками, незважаючи на офіцерські чини.

— Усі вони такі! — сердито зітхнула Софія Петрівна і погладила таксу, що сиділа коло неї на кріслі, важко вип'явши свої руді груди, мов в камізельці.

— Ви чіпляєтесь, діти мої, — благодушно обізвався Аркадій Петрович, кінчаючи борщ. — Мужик має так само свої потреби й турботи, як і ми, грішні...

Він був у чудесній настрої по сьогоднішній сходці.

— Безумовно, мені здається, що батько... Ліда знову прихильно нагнула головку мадонни і розтягла кисло свої широкі, бліді уста.

Але Антошу се розгнівило. Вічно та Ліда! Її наспівали ліберальні студенти, як грамофонний кружок, а вона повторяє дурниці!..

— Мужик мужиком, що б там не казали... Ти його медом, а він...

Од ставний адмірал² почув небезпеку од такої розмови.

І поки Савка, зручно просуваючи руки в нитяних рукавичках, збирав тарілки од панів і собак, він почав оповідати другий свій сон.

¹ по порядку лакеїв, яких Жан часто міняв // 2 // «броненосець», як він себе називав

² «броненосець», як він себе називав

Він був ніби на концерті. Се була музика нових поколінь, нечувані комбінації звуків, щось таке, перед чим Бах, Гайдн і Бетховен — пігмеї...

Антоші зробилось скучно. Він вже чув дядькові сни і вважав кращим зайнятися своїм Нептуном.

Одрізав скибочку хліба і поклав на ніс.

— Тубо!

Нептун сидів поважно і мружив невдоволено очі.

На хвилину зробилось тихо в столовій.

— Піль!..

Тільки Ліда витягала довгу одкриту шию і прихильно схилялась в бік дядька.

Але її Мільтончик, обстрижений пудель в боа на шиї, як дама, і з голим задом, дряпнув її лапою по руці, домагаючись їсти.

Вона обернулась до нього, поправила бант на собаці, такий же блакитний, як її сукня, і дала Мільтону тартинку з маслом.

Хазяйка чекала, щоб подали печеню.

— Тепер дійсність дивніша за сни! — стиснула вона плечима і подивилась кудись на стелю. А Антоша і підхопив:

— Що правда, то правда. Таке діється навкруги, що не знаєш, чим і скінчиться. Вчора, кажуть, землі барона Клейнберга мужики заорали. Вийшли з плугами на поле цілим селом і прогнали баронових орачів.

— Як! Вже забрали?

— Ф'ю-ю! — свиснув Антоша. — Нема вже в барона маєтку, та й сам утік... Страх що діється всюди, а тут ще ви, татку, з своїм лібералізмом.

— Ах, ах! — зітхнула хазяйка дому.

— Ну, нам не доведеться тікати, — засміявся Аркадій Петрович. — Нас не зачеплять. Правда, Мишко, нам нічого з тобою не буде? Правда, собако? — Він лоскотав їй морду, а вона розкривала рожеву пащу, брала злегка його палець у зуби і крутила обрубком хвоста. — Я своїх думок не маю потреби таїти... — Він вийняв палець і тримав на одшибі. — Ну, от. Мужики мають право на землю. Не ми обробляємо землю, а вони. Ну, от. Я і кажу се оддавна...

— Аркадій!.. *Laissez donc... le domestique écoute!*³ Софія Петрівна з жаху заговорила басом. Однак се нітрохи не допомгло.

— Бо ти б, серце, вічно панувати хотіла. Доволі. Попанувала — і годі. Треба ж і другим. Не бійсь, всеї землі не одберуть, лишать трохи і нам... так, десятин з п'ять... Я на старість за баштанника буду. Надіну широкий бриль, запущу бороду аж по пояс. Я буду садити, ти вибирати, а Антоша возити у місто... Ха-ха!..

— Він ще жартує!

Софія Петрівна сердито обвела оком цілу родину і чотирьох собак, що сиділи за столом, але співчував їй тільки Антоша.

На знак протесту він налив собі чарку горілки, вихилив зразу і, одкинувшись в кріслі, заклав руки в кишені своїх офіцерських штанів. Жан спокійно жував печеню під захистом «міноносця», Савка робив таку міну, наче його в хаті не було, а Ліда розтягнула уста і перегнулась до батька.

— Я була певна, що-о...

Але Антоша не дав їй скінчити:

— Жартувать добре в родині, а нащо ж тато проповідує се мужикам. Вони настроєні так, що щохвилини чогось чекаєш...

— Я не жартую. Пора одкинути забобони. Як хочеш їсти — працюй, моє серце. Ну, от.

Він був веселий, розвивав далі свій план і з побільшеним апетитом накладав на тарілку цілу купу салати, не помічаючи навіть, що бідна забута Мишка, не спускаючи з нього очей, безперестанку облизує морду та крутить хвостом.

— Ліда в своїй чудесній сукенці, що так їй до лиця, щоранку буде виганяти корову, а вечорами доїти, підкасавши подолок... Ха-ха!..

— Щодо мене, то я...

— От і прекрасно...

Подавали солодке. Савка гримів ложечками і протягав білі у рукавичках руки між лікті панів й собачі морди. Жан посадив пляму з сметани на адміральську тужурку, і «міноносець» старанно зчищав серветкою мокре. Такса Софії Петрівни лизала тарілку, а Мільтончик, забувши пристойність, славчав потиху, щоб звернути на себе увагу.

— Аркадій! Тобі покласти ще крему?

³ Залиш, прислуга слухає (фр.). // 2 // Моя люба (фр.).

— Клади, клади, ma chérie⁴, я сьогодні голоден. Ні, таки справді він чув бадьорість по сьогоднішній сходці, де рішуче стояв за те, що народ має право на землю.

— Блажен, іже і скоти милуєть... — одповів текстом на свої думки мовчазний Жан і освітив більмами щетинасте обличчя. — Міноносце! Дай папіроску...

— Єсть!

— Браво, Жан, браво!.. — розсміявся Аркадій Петрович. — То ж скоти, а то люди...

Ну, починались тексти з святого письма. Антоша терпіти не міг їх. Він кинув в куток кімнати зібгану хустку, а Нептун скочив й приніс. Забавно було дивитись, як Нептун на бігу хляпав обвислим вухом і тріпав білу поноску під чорним холодним носом.

— Нептуні ісі!..

Він обережно вийняв з рота собаці мокру од слини хустку.

Але Нептун раптом застиг. Підняв голову вгору і грубо два рази гавкнув. Занепокоїлись інші собаки, а Мишка кинулась до дверей і, підгорнувши під себе куценький хвостик, залялалась дзвіночком.

— Хто там? Подивись, Савка.

Савка вернувся і ознаймив, що прийшли мужики.

— А! Мужики... Клич їх сюди.

— Аркадій, може б, ти перше скінчив обідать. Вони почекають.

Аркадій Петрович нізащо не хтів... Він вже скінчив. Мужики увійшли і купою стали біля порога. Був межи ними і Бондаришин, що гроші узяв, а не виїхав нині на панове сіно.

— А що скажете, люди?

Люди мовчки тупались на однім місці, білі, як вівці в своїх полотнянках, і дивились на блискучий посудою стіл, за яким засідали пани і собаки.

— За яким ділом прийшли?

Рудий Панас кліпнув оком на сивого Марка, а той штовхнув ліктем Івана. Іван же думав, що найкраще скаже кум Бондаришин, і всі у згоді заморгали на нього. Бондаришин не смів вийти з тісної купи і звідти вклонився ласкавому пану.

— Прийшли до пана погомоніти за землю.

— Я дуже радий. За яку землю? Бондаришин замовк і озирнувся на кума. Тоді Іван поміг:

— За панську, прошу ласкавого пана...

— Що тепер, значить, такі часи настали... — додав Марко...

— Та й пан самі нам казали... — не втерпів Панас. А Бондаришин вже закінчив:

— От громада і присудила... Будемо одбирати землю од пана...

— Що?

Аркадій Петрович несподівано крикнув.

Він встав з-за столу і наблизився до них з серветкою у руці.

Але люди були такі спокійні, наче прийшли порадитись тільки у звичайних хазяйських справах.

Сивий Марко теж уклонився низенько і зашамкав покірно:

— Ми не хочемо кривдити пана... щоб усе мирно, по-божому було...

— Цитьте, нехай говорить кум Бондаришин, — одвів діда рукою рудий Панас.

Тепер вже ціла родина — Софія Петрівна, Антоша і Ліда — покидали свої місця і встали за плечима хазяїна дому.

Лиш сліпий Жан лишився сидіти, світячи більмами на собак, що лизали тарілки.

А Бондаришин провадив так само покірно і наче байдужно:

— Борони боже... лишимо й панові трохи земельки... на яку грядку, на цибулю, значить, чи що, щоб закришка була... та на крокет...

— Ах, ах! — зробилось млосно Софії Петрівні, і поки Ліда подавала їй воду, Антоша заклав руки в офіцерські штани і процідив крізь зуби:

— Вот негодяи!..

— Ми вже так через те, що пан були добрі до нас, спасибі ласкавому пану, — кланявся Бондаришин.

— Аякже... Гріх що казати... всі люди пана «татком» звивають... — гуділи за ним.

— Ну, добре, — стримав образу Аркадій Петрович. — Не одрікаюсь од своїх слів... Коли так присудила громада...

В його голосі чувся вже лід.

— Аркадій! Що ти говориш!.. Як смієте ви!.. — хвилювалась Софія Петрівна.

Антоша поривався щось говорити, і сині жили налялись в нього на білому лобі.

⁴ Моя люба (фр.).

— Так отак, пане... за два дні маємо свято, тоді громада й поділить землю. А тим часом нехай пан собі поміркують, де їм лишити на грядки... Чи коло дому, чи в полі.

— Звісно, що коло дому... ловкий погній... і наручно буде... — вирвався з радістю рудий Панас.

— За два дні вже пан самі обміркують... Ми не хочемо зразу... бо ви в нас добрі, спасибі ласкавому пану і вашій пані... Вони нас ніколи не забували...

— Авжеж... чи порошку там, чи мазі якої... звісно, наші пани... Оставайтесь здорові...

І поки виходили люди, усі стояли немов заклікні, тільки Аркадій Петрович теревив в руці серветку.

Але Софія Петрівна отямилась скоро:

— Аркадій! Ти збожеволів! Ти не смієш оддавати землі. Ти маєш діти!..

— Это нельзя оставить! Тут нужны меры... — гарячився Антоша і так штовхнув Нептуна, що собака заскавучала під ногами у нього.

Тільки Ліда все ще прихильно витягала до батька свою відкриту шию і розтягала в усмішку, правда, бліду, широкий рот.

— Ах, дайте ви мені спокій! — роздратовано скрикнув Аркадій Петрович. — Зрозумійте, нарешті, що я інакше не можу...

Зібгав серветку, кинув на стіл і вибіг з хати. Серед гвалту і метушні, що знялись по тім, Жан пробасив раптом:

— Ну, міноносе, розводи пару. Пора нам рушати в далеку плавбу...

— Єсть! — стрепенувсь «міноносець».

Але плавба не вийшла.

Усі рішили, що зараз треба порадитись вкупі, і запросили Жана.

А щоб прислуга не чула, взяли його під руки і вийшли з їдальні разом зо всіма псами.

Тільки Мишка десь щезла.

* * *

Мишка знайшла хазяїна свого аж в кабінеті. Стояв під скляними дверима, що вели на терасу, і стежив, як з докучним дзижчанням билась об шибку муха. Мишка ткнулася носом об його чобіт, але він її не помітив. Тоді вона заскакала на двері, щоб дістать муху, але не зловила, утомилась і лягла у кутку на подушку.

Крізь шибку виднілись білі колони тераси, а за ними квітник. На клумбах горіли маки, а ранні левкої тільки що розпускались. Аркадій Петрович щодня дививсь на квітник, але тільки сьогодні він його зацікавив. Одхилив двері і підставив лисину сонцю. Потім важко зійшов по сходах і присів над квітками.

Але вони вже перестали його займати. Чув щось важке у собі і не хотів признатись, що то образа. Натурально, вони мають право на землю, він завжди тримався такої думки і завжди її висловляв, але щоб у нього... От тобі й добрі «сусідські» стосунки! Згадав всі поради свої і поміч, кумовання і сільські весілля, на яких він грав ролю весільного батька. В того самого Бондаришина він, здається, хрестив... А тепер все се забулось!

— Грядка цибулі і на крокет... Ха-ха!..

Сонце напекло йому лисину. Воно непереможно і безупинно лилось на квітник і на поля, що кудись бігли з горбка на горбок, аж до крайнеба.

Вернувся додому, надів картуз і, замість того щоб лягти на кушетку, як звик по обіді, подався на подвір'я. Широкий двір зеленів моріжком. Хурман порався з фаетоном, а Савка крутивсь біля нього. Певно, вже обмовляють новини! Аркадій Петрович хотів звеліти осідлати коня, але не зваживсь якось, наче опинився на чужому хазяйстві. Мовчки перейшов він повз них у браму і опинився на полі. Жито вже красувалось. Жовті палички цвіту тихо гойдались на волосинках вздовж колосків, і непомітний пилок золотився на сонці. Дитячі очі-волошки виглядали із гущини. Мишка раптом зашелестіла в житі і побігла стежкою наперед. Ниви то поволі котились в долину, то підіймались на похилі горби, наче земля в солодкій млості вигинала хребет, а Аркадій Петрович, оддавшись на волю зеленим хвилям, старався нічого не думать і тільки вдивлявся в таємничу глибину густих зарослів жита, тільки чув під ногами ніжну м'якість межі. Правда, од поля вставали якісь голоси, щось промовляли, але він того слухать не хотів. Хотів спокою і самоти. Але чим далі заглиблювався він в поле, тим виразніше підіймався од землі голос, м'який, зрадливий, і сперечався. і тут він вперше почув всім тілом, що се обзивалась до нього його земля, що він з нею так зрісся, як з жінкою, з сином, з дочкою. Що тут, де він ступає, ходили ноги батька і діда, і над полями лунав їх голос, голос цілого роду Малин. Що все, чим він пишається й цінить у собі, його розум, смак і культура, навіть його ідеї, — все згодували, усе зростили отсі лани.

Але Аркадій Петрович вже сміявся над собою:

— Ха-ха! Заговорила дворянська кров.